

МУНДАРИЖА

4. Муносабат

Сирожиддин САЙИИД.
Адабиёт халқнинг юраги

7. Ниқобли дунё

Жавоҳирхон СОБИРОВ.
Инсониятга берилган синов

11. Муштарийдан мактуб

Фарход МУҲАММАДЖОНОВ.
Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг чин мухлиси

12. Тилшунослик

Зиёдаҳон ТЕШАБОЕВА.
Ёлғизнинг ёри худо. “Бобурнома”да
диний фразеологик бирликлар
талқини

16. Библиография

Хайруллоҳ УМРЗОҚОВ.
Шоҳ ва шоир ҳақидаги мақолалар
мажмуаси

18. Фахр

Ситора ТОЖИДДИНОВА.
Ҳазрат Бобурнинг одамийлик
ибрати

22. Янги мавзу

Сарвар САИДОВ.
Ибн Муқоффанинг “Ал-Адаб ал-
Кабир” асари таҳлили

25. Адабиётшунослик

Узоқ ЖҲРАҚУЛОВ.
Оталар фалсафаси ёхуд идиллик
наср ҳақида

35. Туйғу

Нигора ТУРДИҚУЛОВА.
Тоғ одамлар

36. Адабий талқин

Марҳабо ҚҲЧҚОРОВА.
“Донишманд Сизиф” фалсафий эссе

42. Таҳлил

Шуҳрат ҲАЙИТОВ.
Улуғ аждодларимизни таниймизми?

48. Ифтихор

Фарход ЖҲРАЕВ.
Насаф – Уламолар шаҳри

Воқеликни идиллик идроклаш ва талқин этиш, башариятнинг илк бадий тажрибаларидан бўлиб, айти муаммо ҳақида сўз юритиш учун адабиёт тарихини архаик даврларидан бошлаб ўрганишга тўғри келади. Замонавий адабиётшунослик айти ҳодисага шундай луғавий маъно беради: “Идиллия юнонча eudyllion — кичик образ, кичик шеър асар”. Илк идиллия ёзган шоирлар сифатида эрамиздан аввалги 3-2-1- ва эрамизнинг 1-3-асрларида яшаб ўтган Феокрит, Моск, Бион (Юнонистон), Вергилий, Кальпурний, Немесиан (Рим)лар саналади¹. Уларнинг идиллияларида башариятга оид табиий турмуш тарзи, деҳқончилик, чорвачилик, оилавий ҳаёт, умуман, тирикчилик билан машғул одам соф табиат тасвири билан уйғунликда, деталлаштириб ифодаланган. Бундай асарларнинг поэтик ритми ҳам башариятнинг ибтидоий турмуш тарзи каби сокин, вазмин ифода йўлига эга бўлган.

ОТАЛАР

ФАЛСАФАСИ

ёхуд идиллик наср ҳақида

Узоқ
ЖЎРАҚУЛОВ,
филология
фанлари
доктори.

ФИЛОСОФИЯ ОТЦОВ ИЛИ ОБ ИДИЛЛИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ PHILOSOPHY OF FATHER OR ABOUT IDYLIC PROSE

Аннотация

Мақолада идиллик жанри моҳияти чуқур тадқиқ этилган. Архаик маъносига кўра, идиллия деҳқон ва чўпон қўшиғи деган маънони билдиради. Башариятнинг механика ва саноат давригача бўлган илк турмуш тарзи эса деҳқончилик, чорвачилик билан кечган. Бундан келиб чиқиб тахмин қилиш мумкинки, бани Одам асос солган илк сўз санъати намунаси идиллия бўлган.

Калит сўзлар: Идиллия, С.Н.Крамер, “Эстетика”, “Алпомиш”, “Гўрўғли”, “идиллик тип”, турмуш тарзи.

Аннотация

В статье подробно раскрывается сущность идиллического жанра. Согласно архаическому значению, идиллия означает песню фермера и пастуха. Первым образом жизни до эпохи механики и промышленности было земледелие и животноводство. Из этого можно сделать вывод, что первым примером искусства речи, основанного Адамом, была идиллия.

Ключевые слова: Идиллия, С.Н. Крамер, «Эстетика», «Алпамыш», «Гороглы», «тип идиллии», образ жизни.

Annotation

The article reveals in detail the essence of the idyllic genre. According to the archaic meaning, idyll means the song of the farmer and the shepherd. The first way of life before the era of mechanics and industry was agriculture and animal husbandry. From this we can conclude that the first example of the art of speech, founded by Adam, was an idyll.

Keywords: idyll, S.N. Kramer, «Aesthetics», «Alpamish», «Gorogly», «type of idyll», lifestyle.

Назарий адабиётшуносликда идиллиянинг поэзия жанри сифатида вужудга келиши, бадиий канонлари ёзма адабиётдаги намуналарига нисбатан белгиланган бўлса ҳам, туб моҳиятига кўра, унинг маншаъ-ибтидоси халқ ижодиётининг архаик давридан бошланади. Адабий тур ва жанрлар нуқтаи назаридан фақат лирикада эмас, энг қадимги фольклор жанрларининг эпик ва драматик, лиро-эпик, лиро-драматик шаклларида ҳам идиллиявий талқинлар кўзга ташланади. Кенг маънодаги идиллиявий талқин спецификаси эпик, лирик, драматик тур ёки жанрлардан исталган биттаси ўз поэтик имкониятлари доирасида табиий ва аниқ бир воқеани ифодалашга қаратилганида намоён бўлади. Бир сўз билан айтганда, идиллиявий талқин одамзотнинг табиий турмуш тарзи, оилавий ҳаёт йўлидаги тажрибалари, фикр-қарашлари, одам ва олам ҳақидаги хулосаларининг бадиий умумлашмасидир.

Бундан келиб чиқадики, терминологик луғатларда қайд этилиб, назарий ва ўқув адабиётларида изчил такрорланиб келаётган “кичик образ, кичик шеърий асар” деган таъриф идиллиянинг ёзма шеърий намунасига нисбатангина тўғри ва ўзини оқлайди. Универсал эстетик тарих сатҳида эса, башарий турмушнинг барча босқичларини қамраб оладиган табиий-маиший, ани пайтда, ижтимоий-индивидуал ҳолат ва ҳодисалар бадиийлаштирилган шакли ҳисобланади.

Архаик маъносига кўра, идиллия деҳқон ва чўпон қўшиғи деган маънони билдиради. Башариятнинг механика ва саноат давригача бўлган илк турмуш тарзи эса деҳқончилик, чорвачилик билан кечган. Бундан келиб чиқиб тахмин қилиш мумкинки, бани Одам асос солган илк сўз санъати намунаси идиллия бўлган. Илк идиллияларнинг деҳқончилик ва чорвачилик билан боғланиши, маиший турмуш, оила, табиат қўйнидаги одамни акс эттириши бундай хулосага туртки беради.

Айни хулосанинг илк археологик далили сифатида Дажла ва Фрот дарёлари оралигидан топилган “сополкитоб” (клинопис)ларда ёзилмиш манба – “Инаннинг ёр танлаши” деб номланган “идиллик баллада”²ни кўрсатиш мумкин. Шумершунос С.Н.Крамер бу сингари бадиий манбалар ёзувда акс эттирилган “сополкитоб”ларнинг майдонга келиш вақтини тақрибан эр. ав. 2500–3000 йиллар деб белгилайди³. Аммо мазкур шеърий асарларнинг ёзувга туширилгунига қадар қанча вақт ўтгани ҳеч кимга маълум эмас. Бундан маълум бўладики, ушбу асар идиллиянинг ўта қадимги намунасидир.

Идиллик балладада ҳикоя қилинишича, гўзал Инаннани акаси Уту қизни чўпон Думузига турмушга чиқишга ундайди. Чўпоннинг қўйлари, сут-қаймоғи кўп, ҳаёти фаровон экани, агар турмушга чиқса, бахтли яшаши ҳақида сўзлайди. Аммо сулув Инанна акасига эътироз билдиради. Чўпоннинг жун чойшабига ўраниб ётишдан кўра кўм-кўк экинлар етиштирувчи деҳқон Энкимдуга турмушга чиқишини айтади. Аммо Думузи билан учрашганида унинг ўзига ва қилаётган касбига берган узоқ таърифу тавсифларидан кейин деҳқонга тегиш фикридан қайтади. Думузининг, Инаннага қаратилган, йигирма сатрдан иборат монолоғида чорвачиликда етиштириладиган гўшт, сут, қаймоқ, пишлоқ, жун ва бошқа маҳсулотлар батафсил саналади. Деҳқон Энкимду етиштирадиган деҳқончилик маҳсулотлари: оқ буғдой, қора буғдой, арпа, тарик, нўхот, лавия, фасол, олма, нок, олхўри, улардан олинадиган ун, шарбат ва бошқа ичимликлар билан солиштирилади. Деҳқон етиштираётган барча маҳсулотларга айрибошлаш учун унда керагидан ортиқ маҳсулот борлиги айтилади. Натижада Инанна чўпон Думузига турмушга чиқишга розилик беради. Асар Думузи ва Инаннанинг унашуви билан якун топади⁴.

Асар сюжети бир қарашдаёқ барча илоҳий китобларда, хусусан, Қуръони

каримда ҳикоя қиладиган Ҳобил ва Қобил воқеасини эслатади. С.Н.Крамер ҳам ушбу асар матнини тўлиқ келтиргандан сўнг: “Ўқувчи бундаги Инжил мавзуси садоларини осон илғайди”, деган фикрни қайд этади⁵.

Жаҳон мутахассислари қўлида мавжуд бадиий-тарихий манбаларнинг энг қадимги ёзма намунаси бўлган “Инаннанинг ёр танлаши” балладасидаги мувоҳаза руҳи, умумий мазмун кўлами, образлар, касб-корга доир жиҳатларнинг деталлаштириб тасвирланиши, бошлама ва якун бизни шундай хулосаларга олиб келади: а) башарият томонидан илк бор бадиий шаклга солинган асар одамларнинг романтик тасаввури, ҳиссий-хаёлий фантазияси маҳсули эмас, балки унда илоҳий китобларда келган, Ер ҳаётига доир воқеа – Одам ато ўғиллари Ҳобил ва Қобил ҳақидаги реал тарихий ўтмиш баён этилган; б) башариятнинг илк тирикчилик машғулоти, материалистлар айтганларидек ов эмас, деҳқончилик ва чорвачилик бўлган⁶; в) одамлар ерда турмуш бошлаган илк даврларидан эътиборан деҳқончилик, чорвачилик билан стихияли тарзда шуғулланмаганлар, балки етиштирган маҳсулотларидан ун, нон, турли шарбатлар, сут, қаймоқ, пишлоқ каби егулик ва ичимликлар, жун, мато, тери сингари маиший турмуш маҳсулотлари ва буюмларини тайёрлашни жуда яхши билганлар; г) уларни ўзаро айрибошлаб, ижтимоий, иқтисодий, маиший ва савдо муносабатларини йўлга қўйганлар; д) маиший-оила муносабатларини белгилаш ва ҳал этишда масаланинг ҳиссий-руҳоний жиҳатларига эмас, кўпроқ амалий-прогматик жиҳатларига эътибор қаратганлар, яъни ёрга бўлган ишқ-муҳаббатдан бурун эрнинг оилани эплаши, турмуш ўртоғини боқа олишини муҳим санаганлар; е) энг муҳими, саналган жараёнларнинг барчасини моҳирлик билан бадиий шаклга солганларки, айна бадиий ижод намунасига хос поэтик компонентларнинг барчаси уни илк идиллия деган тўхтамга келишимизга асос беради.

Қуръони каримда келишича, деҳқон (Қобил)нинг Оллоҳга атаган қурбонлиги қабул бўлмайди. Чунки у етиштирган маҳсулотларининг ўта сифатсизини қурбонлик қилган эди. Чўпон (Ҳобил) эса сурувидаги энг семиз ва чиройли қўчқорни қурбонлик келтиради. Оллоҳ унинг қурбонлигини қабул қилади: “(Эй Муҳаммад), уларга Одамнинг икки ўғли ҳақидаги хабарни ҳаққирост тиловат қилинг. Ўшанда у иккови қурбонлик қилганларида (қурбонликлари) бировларидан қабул қилинган, иккинчиларидан қабул қилинмаган эди. Шунда у “Қасамки, сени ўлдираман”, деганида, биродари айтди: “Оллоҳ фақат тақводорларнигина (қурбонликларини) қабул қилур” (Моида, 27-оят)⁷. Шундан сўнг Одам отонинг Иқлима (Рабғўзий) исмли гўзал қизи чўпонга никоҳлаб берилади. “Инаннанинг ёр танлаши”да эса бу икки эпизод йўқ. Қизга етиша олмаган деҳқон асар сўнгида тақдирга тан беради. Чўпон билан мурсага келади, унинг тўйига ўз маҳсулотларидан тўёна беришини айтади.

Илоҳий китобларда батафсил ҳикоя қилинадиган Ҳобил ва Қобил воқеасининг Шумер вариантыдаги фарқ, бизнингча, икки сабабга кўра юзага келган бўлиши мумкин: биринчи сабаб, “сополкитоб”нинг топилмаган ёки мутахассислар ўқий олмаган қисмларида тушиб қолган эпизодлар мавжуд бўлган; иккинчи сабаб, бу воқеа укасини ўлдириб, Одам ато оиласидан қувилган Қобил томонидан юмшатиб ҳақоя қилинган, унинг авлодлари томонидан тўлдириб айтиб юрилган, кейинроқ “китоб”га кўчган.

Кўринадики, манбалар асосидаги дастлабки хулосаларнинг ўзиёқ идиллиянинг “кичик образ”лар акс эттирилган “кичик шеърый асар” эмаслигини, унга башарият илк реал тарихига доир маиший-эпик воқелик асос бўлганини, ундаги образлар одамизотнинг бош бўғинига мансуб машҳур шахслар эканини исботлаш учун етарли бўлади.

Идиллиянинг кейинги тараққиёт босқичи халқ эпосларида юз кўрсатади. Эпос марказидаги асоси оилавий турмуш бўлган эпизодлар тасвири (эр-хотин, болачақа, фарзандсизлик, фарзанд сўраш, фарзанд кутиш, фарзанд кўриш, фарзанд тарбиялаш, уларни унаштириш, тўй, айрилиш, излаш, топиш, қайта бунёд этиш, хонадон, рўзгор, меҳнат, мол-ҳол, парранда, деҳқончилик, ейиш-ичиш, каби); эпос қаҳрамонлари аро муносабат ва қаҳрамонлар характериға хос индивидуаллик, айна пайтда, муайян оилаға мансубликнинг устуворлиги; миллий бирлик, давлатчилик, халқни бошқариш тамойилларининг пировард-оқибатда оила ва оилавий қонуниятларға қурилганлиги; барча эпосларда муқаррар тарзда учрайдиган уруш эпизодининг ҳам оила қуриш, оиланинг бўлиниб кетиши, оилаға хос қоидаларнинг бузилиши оқибатида содир бўлиши мазкур жанрнинг идиллиявий ибтидоға эға эканидан далолат беради. Г.В.Ф.Гегел ўзининг “Эстетика” асарида: “Эпос умумий ҳаёт воқелигидан олиб ўз фониға мослаштирадиган ҳолатлар индивид учун хусусий воқелик шакли бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, уларнинг оилавий турмуш тарзи билан боғлиқ мустаҳкам алоқаси ҳам сақланиб қолади... Биз эпосда фақат объектив ҳаёт ва ҳаракатнинг субстанциональ умумийлигини эмас, айна пайтда, ҳаётнинг бундай ҳаракатида бир қарашда унутилгандек туйиладиган индивиднинг субъектив эркинлигини ҳам кўрамиз”, дейди⁸. Бу фикрға қўшилиш мумкин. Негаки, қайд этилган барча жиҳатлар халқ эпосларининг “Билгамиш”, “Рамаяна”, “Махабхарата”, “Илиада”, “Одиссея” сингари архаик хоссаларини мукамалроқ сақлаб қолган қадим ёзма намуналаридан бошлаб, “Алпомиш”, “Гўрўғли”, “Кунтуғмиш”, “Дада Кўрқуд китоби”, “Манас” каби оғзаки аъаналарда давом этаётган намуналаригача, нисбатан кейинроқ ёзма усулда бунёд этилган “Энеида”, “Сид ҳақида кўшиқ”, “Ролланд ҳақида кўшиқ”, “Нибелунглар ҳақида кўшиқ” асарларида ҳам тўла маънода акс этган. Гегель Гомер “Илиада”си қаҳрамони Агамемнон атрофида тўпланган шоҳ, шаҳзода ва туманбошилар, биринчи навбатда, шоҳлар шоҳининг истаги ёки талаби билан эмас, ўз эрклари, шахсий хоҳишларига кўра урушға кирганларини айтади. Уларнинг ҳар бири ўз салтанати, яъни ўз оиласининг вакили сифатида миллий субстанцияни ташкил этганларини таъкидлайди. Чунки “Илиада” эпоси сюжетиға кўра ҳам, худди “Рамаяна” ва “Махабхарата”даги каби, оила қоидалари бузилган. Оила бошлиғи шаъни хавф остида қолган. Барча ҳукмдорларни оилавий ахлоқ, маиший турмуш қоидалари хусусидаги муаммо бир жойға жамлаган. Шунингдек, Гегель Гомер асарларидаги от ва унинг анжомлари, алпнинг қуроли, кийим-кечаклари, ейиш-ичишиға оид натурал тасвирларни, у юрадиган йўл, йўл бўйлаб жойлашган географик ҳудудлар, табиат тасвирини ҳам эпосдаги идиллиявийлик белгиси сифатида кўрсатади. Бундай жиҳатларни исталган миллат эпосларида, хоссатан, “Алпомиш”, “Гўрўғли” туркумиға оид миллий эпосларимизда ҳам керагича учратиш мумкинки, айна баддий компонентлар эпоснинг идиллиявий асосға қурилганини узил-кесил исботлайди.

Бизнингча, адабиётшунослик луғатларида идиллиянинг ибтидоси ўлароқ саналган лирик жанрдаги асарлар айна ҳодисанинг адабий-тарихий жараёндаги учинчи босқичини ташкил этади. Феокритнинг инсон кундалик турмуш тарзи, табиат билан бирлиги, интим ҳолатлари ифодаланган идиллиялари марказида деҳқон, чўпон, балиқчи образлари туради. Уларнинг табиий, покиза ва соғлом турмуш тарзлари, фикр-ўйлари, одам ва оламға доир жайдари фалсафалари ижтимоий муносабатлар чигаллашадиган шаҳар ҳаётиға зид қўйилади. Вергилий “Георгикалар”и ва “Буколикалар”ининг бош қаҳрамонлари — деҳқон

йигит билан деҳқон қиз, чўпон йигит билан чўпон қизни оқсуяк Рим кишилари-дан устун деб ҳисоблайди.

Аммо одамитот қулайликка интилиб, цивилизациялашгани, шаҳарлашгани сайин идиллик турмуш қадрини унута борди. Идиллик фаолият, идиллик турмуш тарзи, идиллик жасорат ва идиллик тафаккурдан узоқлашди.

Михаил Бахтин романнинг "идиллик типи" ҳақида сўз юритар экан, қадимги даврлардан келаётган бу типларнинг кўплиги ва хилма-хиллигини алоҳида таъкидлайди. Соф идиллик типлар сирасида муҳаббат, деҳқончилик, косиблик, оилавий идиллияларни қайд этади. Уларни бирлаштирадиган асосий жиҳат сифатида фольклорга хосликни кўрсатади. "Уларга хос баъзи умумий чизгилар фольклорча замон бутунлигини белгилайди. Бу, аввало, идиллиядаги замоннинг маконга нисбатан муносабатида акс этади. Ҳаёт ҳодисаларининг она диёрнинг барча пучмоқларига, қадрдон тоғлар, водийлар, кенг яйловлар, дарё ва ўрмонлар, уларнинг туғилган хонадонга нақадар узвий боғланганида кўрилади. Идиллик ҳаёт ва унга доир воқелик ушбу боболар, оталар яшаган, болалар ва набиралар ҳам яшайдиган конкрет макон бурчакларидан айри ҳолатда мавжуд бўла олмайди", деб ёзади бу ҳақда олим¹⁰. Идиллик романда хусусий макон бирлиги муҳим ҳисобланади. Ундаги воқеалар, сюжетлар ўзга макон воқелиги билан кесишмаслиги мумкин. Аммо аждодлар ва авлодларнинг доимий ўрин алмашиб турадиган чек-чегарасиз — бешиқдан қабргача бўлган умр йўллари шу макон ичида кечади. Бундаги бадиий замонни қуёшнинг чиқиб-ботиши, ҳафта кунлари, ойнинг чиқиши, тўлин ой, фасллар ва йил алмашинуви, мучалларнинг айланиши, тўй, болаларнинг туғилиши, ўлим, деҳқончилик, чорвачилик, косиблик меҳнатига хос мавсум ўзгаришлари белгилайди. Романда тасвир этиладиган бундай идиллик ҳаёт йўлини М.Бахтин шундай таърифлайди: "Муҳаббат, туғилиш, ўлим, никоҳ, меҳнат, егулик ва ичкилик, умр фасллари — мана идиллик ҳаётнинг асосий реалиялари"¹¹.

Тўғри, бир қарашда идиллик ҳаётга хос бундай бирхиллик, кундалик икир-чикирлар ўта зерикарли туйилади. Аммо айна такрорланувчи, зерикарли бирхилликка мазмун бағишлайдиган шундай бир ҳаётӣй унсур борки, буни Гегель ҳам, Бахтин ҳам "сублимация" термини остида ифодалайдилар. Сублимациянинг идиллик асардаги содда изоҳи маиший турмушнинг одаммийлик фалсафаси билан, уйланишнинг муҳаббат билан, туғилмоқ ва емоқ-ичмоқнинг яшамок билан, ўлимнинг авлодлар алмашинуви билан мазмун касб этишидир.

Идиллиявийликнинг башарий ҳаёт ибтидоси ва цивилизациялашган босқичлар билан муносабати парадоксал моҳиятга эга. Яъни башарият ўз ҳаётини қулайлаштириш учун ибтидоӣй, содда турмуш тарзидан воз кечади, аслиятидан — ота-боболари, туғилган макони, анъаналаридан узоқлашади. Аммо узоқлашган сари цивилизациялашган дунё ва "мен"и ичра аёвсиз зиддиятни ҳис этади, асл моҳиятини қўмсайди ва унга интилишдан тўхтамайди. Гегель идиллиявийликдан йироқлашган жамиятларни, айна жараёнлар кечаётган даврларни башариятнинг "фабрикалашув"и деб атади. Олим айтган "фабрикалашув" жараёни, бадиий адабиётда цивилизацияга хос бирхиллаштирилган жамиятлар (типовой уйлар, умумий ишхона, умумий қизиқишлар, умумий овқатлар) ичида бир мурватча ўлароқ яшаётган "дайди", "сойир", "мусофир", "шаҳарлик", "толиб" фарзанднинг сублиматив хотиралари тарзида акс этади. Энди фарзанд ўз хотираларидан таскин излайди. Фабрикалашган жамият ҳаётини идиллик ҳаёт билан солиштириш натижасида қўмсаи, изтироб, тушкунлик ва танқидий нуқтаи назар майдонга келади.

XVII асрдан кейин пайдо бўлган англиялик Л.Стернинг "Сентиментал сайё-

хат”, германиялик Гриммельсгаузеннинг “Соддалар соддаси”, И.Гётенинг “Ёш Вертернинг изтироблари”, франциялик Ж.Руссонинг “Юлия ёки янги Элиоза”, Т.Маннинг “Буденброклар”, япониялик Кавабата Ясунарининг “Тоғ ингроғи” романлари ва саналмаган қатор бадий асарларда айна жараёнлар ўз ифодасини топган. Рус адабиётида А.Пушкин, М.Лермонтов, Л.Толстойлар ижодида, Ф.Достоевскийнинг “Телба”, “Жинойт ва жазо”, “Оға-ини Карамазовлар” романларида идиллиянинг “фабрикалашган жамият” ҳаётига доир палотнолаштирилган тасвирларини кузатиш мумкин.

Совет тузуми асл ўзлик, миллийлик, оилавий аъналарни пролетариат бирлиги ғоясига қурбон қилди. Идиллиявийлик, шу тариқа, зимдан олиб борилган, аммо ўта тажовузкор таъқибга учради. Адабиёт қолиплаштирилди. Аммо, шунга қарамасдан, рус ва собиқ иттифоқ таркибидаги миллатлар адабиётига хос идиллиявийликка барҳам бера олмади. М.Шолоховнинг “Тинч оқар Дон”, “Дон ҳикоялари”, В.Распутиннинг “Омон бўлсанг унутма”, “Ёнғин” асарлари, В.Шукшиннинг қатор ҳикоялари, “Любавинлар” романида социалистик тузум ичидаги одамнинг идиллиявий қарашлари, асл инсоний табиати, драматизмга бой характери акс эттирилди. Идиллик одам мазмун-моҳияти “халқдан чиққан одам”, “кичкина одам”, “чудак” каби образларда ўз ифодасини топди. Грузин ёзувчиси Н.Думбадзенинг “Хелладос” ҳикоясида, Ч.Айтматовнинг “Соҳил бўйлаб чопаётган олапар” ҳикояси, “Жамила”, “Оқ кема”, “Алвидо Гулсари” қиссалари, “Қиёмат” ва “Асрга татиғулик кун” романлари идиллик талқиннинг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Айниқса, “Асрга татиғулик кун” романидаги Эдигей бўрон образи, унинг идиллик турмуш тарзи, соф идиллик тафаккури совет даврида майдонга келган идиллик образлар орасида алоҳида ажралиб туради.

“Қиёмат” романи ичида берилган “Олтовлон ва еттинчи” ҳикояти қаҳрамони чекист икки лагерга бўлиниб кетган миллат фожиасини ифодалайди. Советларга қарши курашаётган миллатдошлари орасига жосус ўлароқ суқилиб кирган, ишонч қозонган, улар билан бирга яшаб, бирга еб-ичиб, бирга қўшиқ айтган чекистнинг елкасини битта бурч – касб бурчи юки эзғилаб турар, у оқлар тўдасини ташкил этган олти биродарини отиб ташлаши лозим эди. Чекист бурч тақазосига кўра, олдида қўйилган махфий топшириқни бажаради. Ўз биродарларини отиб ташлайди. Аммо маълум вақт унинг юрагини эгаллаган, чекист бўлиш ва қизиллар топширигини бажаришга олиб келган алдамчи бир туйғу — бурч туйғуси, миллий таомлар ейилиб, миллий ичимликлар ичилган, айниқса, миллий қўшиқ куйланган лаҳзада изсиз йўқолади. Қалби тубида чўкиб ётган асл ўзлик фалсафаси айнан қотиллик рўй берган сонияда бош кўтарадики, бу миллий тафаккурнинг советларнинг қаттол тузумига қарши исёни эди. Шундай идиллик фалсафа ва идиллик хулоса “еттинчи”нинг чекистлар фуражкиси изи қолган ўз пешонасига қарата ўқ узишга олиб келади. Аммо, моҳиятан, “еттинчи”ни тўппонча ўқи эмас, идиллик туйғу, ўзи шаклланган оила, асл ҳаётий ахлоқ, миллий ўзликка садоқат руҳи ҳалок этган эди.

Ўзбек фольклори ва ёзма адабиёти тарихида идиллик талқин аъналари XX асрга қадар изчил давом этган. Улкан манбавий қамровга эга ушбу масалани ўрганишнинг ўзи алоҳида мавзу. Аммо бу аънананинг янги адабиётдаги давомийлиги у қадар изчил эмас. Масалан, жадид адабиёти вакиллари ижодида бу жиҳат 30-йиллар қатағонига қадар давом этган. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” романлари ва “Обид кетмон” қиссасида оила, хусусий турмуш тарзи, деҳқончилик, касб-хунар, аждодлар макони, “ташқари ҳовли”га хос ҳаёт фалсафаси, ота йўли, ота насиҳати, она ризолиги, “ичкари ҳовли”га доир рўзғор ташвишлари, можаролар, муҳаббат, тўй, туғилиш, ўлим, егу-

лик, ичикулик, “хонадон дастурхони”, тарзида акс этган бўлса, Чўлпон ва Ойбеклар ижодида баъзи унсурлари кўзга ташланади. Шундан сўнг, токи “оттепель” даврига қадар бундай талқиндаги насрий асарлар учрамайди. Шеъриятда Ҳ.Олимжон, Ғ.Ғулом, Миртемирлар ижодининг халқона руҳи миллий идилликанинг баъзи қирраларини поэтик акс эттиради. Кейинроқ Э.Воҳидовнинг “Ҳозирги ёшлар” типидagi шеърларини танқидий руҳдаги идиллика намунаси сифатида эслаш мумкин.

А.Ориповнинг “Одамлар” шеъри эса халқона фалсафа билан туташувчи, замонавийлаштирилган миллий идилликанинг юксак намунасидирки, шеър матни ва унинг мухтасар таҳлили фикримиз далили бўлиб хизмат қилади:

— Эй йўловчи, бўла қол қўноқ,
Уйда борин кўрармиз баҳам.
Тагин ўзинг биласан, бироқ,
Қош қорайди, йироқдир йўл ҳам.
Йўлчи қолар овулда, мезбон
Келтиради топган-тутганни.
Отамлашар сўнгра икковлон
Ёдга олиб ўтган-кетганни.
Ҳорғин йўлчи мудрар ичиб чой,
Чўзилади мезбон ҳам аста.
Тонгда йўлчи товуш қилар: — Ҳой,
Мен кетдим. — Қол! — Раҳмат,
Шу басда!
Ажралишар, улар ҳаттоки
Исмларин сўрашмаслар ҳам.
Улар қайта учрашар балки,
Балки қайта учрашмаслар ҳам...¹²

Мазкур шеърда маиший ҳаётга оид кичик лавҳа акс этган. Овлоқ қишлоқ хонадонларидан бири. Кўча бўйлаб номаълум бир йўловчи ўтиб кетяпти. Ногоҳоний йўловчига кўзи тушган уй эгаси уни бир кеча қўноқ бўлишга чорлайди. Бу шунчаки ҳавасдан айтилган гап эмас, теран идиллик тажриба, ота-боболар удумига кўра қилинган мурожаат эди. Зотан, осмон қорайиб келмоқда, йўл эса узоқ... Бунини яхши билган йўловчи ҳам ортиқча мулозамат кутмай, қолади. Мезбон эса ўз қўноғини борица сийлайди. Саҳарлаб меҳмон уй эгасига раҳмат айтиб, йўлида давом этади. Шеърнинг умумий мазмуни шу. Шеърда яқин ўтмишимизда ҳам учраб турадиган бир типик воқеа ҳикоя қилинган, холос. Аммо шеърдаги идиллиявийлик ҳикоя қилинган воқеада эмас, шу воқеа замирига сингиб кетган миллий турмуш тарзи ёки миллий фалсафада.

Бинобарин, ҳар қандай идиллик талқин ҳам воқеа кечадиган макон, ундаги идилликка оид деталларда намоён бўлмайди. Булар идиллик муҳитни ташкил этувчи, истисно қилиб бўлмайдиган, воситадан бошқа нарса эмас. Аммо бу воситалар марказига индивидуал, оилавий, миллий, Одам атога хос умумбашарий фалсафа, хулоса қўйилмас экан, бундай асарнинг идиллик талқинга мутлоқ дахли бўлмайдики, бундай “дахл”сизлик “анъана”си кейинги даврлар ўзбек адабиёти, театри ва кино санъатида миллий ўлароқ тақдим этилаётган “асарлар”да яққол сезилади. Замон миллий, макон миллий, ундаги барча интерьер ва бадиий декорациялар миллий. Аммо уларда асарга жон ва руҳ бағишлайдиган сўз ҳаракати етишмайди. А.Орипов шеърида эса айнан мана шу вазифани охирги тўрт сатр бажаради. Шу нуқтаи назардан, шеърнинг умумий идиллик руҳи ўқувчини, тафаккур даражаси, миллий қиёфасига қараб “Меҳмон — атойи Худо”, “Яхшилик қил — дарёга сол, балиқ билар, балиқ билмаса Холиқ билар”,

“Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан” каби халқ ҳикматларига олиб боради. Бошқа томондан мусофирга киройи ҳурмат кўрсатган Пайгамбарлар турмуш тарзи, комил ахлоқини ёдга солади.

“Оттепель” давридан кейин рус замонавий насри, қисман Европа романчилиги таъсирида ўзбек адабиётида ҳам идиллиявий талқинга қурилган роман, қисса, ҳикоялар пайдо бўлди. Хусусан, Асқад Мухторнинг “Чинор” романи, Одил Ёқубовнинг “Муқаддас”, Ўлмас Умарбековнинг “Севгим, севгилим”, Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” қиссалари, Ш.Холмирзаевнинг “Одам” ҳикояларида воқеликни идиллик талқин этиш тамойиллари кузатилади.

Айниқса, 80-йиллар насрида кўзга ташланадиган урбанизациядан хавфланиш, ўзликдан йироқлашувдан чекилмиш изтироб ва пушаймон, оила, қадрдон ҳовли, ота ватан, аجدодларни қўмсаш, ота-она олдидаги қарздорлик ҳисси, қондошлик бурчи сингари мотивлар, қишлоқ йўли, таниш дарахт, тоғ, тепалик, дарё, анҳор, ариқ деталлари миллий адабиётимизнинг ўзлик томон қадам боса бошлаганини кўрсатади. Бизнингча, бундай эврилишлар асосида миллий туйғуларнинг уйғониши, қисман “оттепель” резонанси, айти пайтда, жаҳон насри анъаналарини англаш ётади.

Шу типдаги асарларнинг ёрқин намуналари сифатида М.М.Дўстнинг, “Галатепага қайтиш”, Э.Аъзамнинг “Анойининг жайдари олмаси”, Т.Муроднинг “Она ер қўшиғи” асарларини кўрсатиш мумкин.

М.М.Дўстнинг “Галатепага қайтиш” асарида муаллиф тилидан қисса қилинган ўн беш эпизоднинг ҳаммаси асар марказий қаҳрамони Тошпўлат Файбаров атрофида айланади. Бу жиҳат асар жанрининг қисса эканига шубҳа уйғотмайди. Айти пайтда, сюжет, фабула ва композицион тизим кўламдорлиги асарни роман жанрига яқинлаштиради. Қиссада акс этган романга хос тафаккур тарзи айнан биз ўрганаётган идиллиявий кўламда намоён бўладики, асарнинг мазкур тадқиқот учун муҳимлиги ҳам шунда. Асарнинг ўлим ва дафн манзараси тасвири билан бошланиши, илк эпизоддаёқ, уни идиллиявий талқинга хослайди. Ундан кейинги асоциатив эпизодларнинг аксарияти ҳам идиллиявий асосга қурилган. Фақат Соқол билан боғлиқ эпизодни айтмаганда, бошқа идиллиявий эпизодларда ирония йўқ. Аксинча, ота-боболардан қолган улуғвор, вазмин мушоҳада руҳи, кичик-кичик лавҳалар тасвири асардаги идиллик руҳини уйғун мувозанатда ушлаб туради. Идиллик баён ва тасвир сатҳида Тошпўлат Файбаров ва унинг “фабрикалашган жамоаси” энг қуйи сатҳни эгаллайди. Муаллиф кўнглида бош кўтарган идиллик тафаккур ва мушоҳада тарзи уни ўз жамоаси, айти пайтда, ўзига нисбатан ҳам юқоридан туриб нигоҳ ташлашга олиб келади. Ҳатто ота ва каттаоталар мезонида ўлчанган қишлоқ кишилари, туғилган хонадон вакиллари қиёфаси ҳам бундай мезон олдида кичрайиб, ночор тус олади. Фақат ота билан боғлиқ мўъжаз лавҳаларда бадиий баён вазминлиги, салмоқдорлик бўртиб кўринади. Амма билан бола Файбаров ўртасида кечган диалог, Райим оқсоқолнинг мулла Чори билан суҳбатлари, айтиқса, асар сўнгидаги Файбаров-Мурод амаки ўртасида кечган суҳбат асардаги туғилиш, ўлим ва боқийлик хусусидаги юксак идиллиявий фалсафани намоён этади. Қишлоқнинг Галатепа деб номланиши шунчаки тасодиф эмас. У табиий равишда туғилиш, ҳаёт ва ўлим фалсафаси билан боғланади. Айти пайтда, “фабрикалашган” жамиятдан чарчаган қаҳрамон (муаллиф)нинг руҳий узлати, танатологик кайфиятини ҳам ифодалайди: “Ёлғизоёқ йўлнинг четларида — пасту баланд, лекин усти бирдай ясси тепачалар. Улар гўдак Файбаровга ғалатиноқ бўлиб кўринди... Амма тепачаларни гўр деб атамади, шунчаки, тепача деб ту-

шунтирди, кейин яна бир гапни қўшиб қўйди: “Буларни одамлар ясаган, тагидаям одамлари бор”¹³. Бола Файбаров бундай тушунтиришдан ҳайратланади.

Қизиғи шундаки, қиссадаги теран идиллиявий фалсафа бошқа бирор образ эмас, қишлоқ девонаси Мурод амаки тилидан айтилади: “Файбаров унинг ортидан эргашди. Ниҳоят, Мурод амакига етиб, енгидан ушлаб тўхтатди. Мурод амаки илкис ўгирилди, кўзларида қўрқув кўринди.

— Сизни яхши кўраман, амаки, — деди Файбаров.

— Раис яхши, — деди Мурод амаки. — У ўлмаган.

— Йўқ, амаки...-деб хомуш бош чайқади Файбаров.

— Раис ўлмаган... Сен унинг ўғлисан-ку!

Файбаров ҳайратланди: Мурод амаки соппа-соғдай тийрак, осуда боқиб турарди...” (таъкид бизники — У.Ж.)¹⁴ Аммо бола Файбаров ҳайрати билан “саодатманд Тошпўлат Файбаров” аро фарқнинг ер билан осмонча эканини ўқувчи бир қарашдаёқ англайди.

Улғайиб олим бўлган, “фабрикалашган жамият”нинг бир бўлагига айланаёзган, айна дамда отасидан ажралган Тошпўлат Файбаров хотирасида бундай лавҳаларнинг тикланишида бирийўла учта идиллик хулоса аён бўлади: ўткинчи дунё, йўқотилган ўзлик, ўлимни кўмсаш. Асар сюжети бир томондан А.Камюнинг “Бегона”сини эслатади: ўлим, шаҳарлик ўғилнинг жанозага келиши, дафн ва ундан кейинги ҳолатлар... Аммо бу ўринда битта нозик фарқ бор. Шундай ҳам экзистенциал кайфиятда яшаб келаётган Камю қаҳрамони она ўлиmidан кейин идиллик ҳаётдан тамомила узилади. М.М.Дўст қаҳрамонини эса ота ўлими чинакам ҳаётга, идиллик тафаккурга, асл ўзликка қайтаради. Ўқувчини эса оила муқаддаслиги, авлодлар давомийлиги, энг муҳими, одабийлик фалсафасига чорлайди.

Э.Аъзамнинг “Анойининг жайдари олмаси” асарида “шаҳарлик ўғил” ўзининг болалик ва ёшлик йилларини соғиниб яшайди. Соғинч аланга олган сари аслиятдан узоқлашаётганини ҳис этади, ҳис этгани сари соғинч оловида ёнади. Т.Муроднинг “Момо ер қўшиғи” қиссаси қаҳрамони эса ҳали бу даражага чиққан эмас. У момо ер қўшиғини тинглашга ожиз. Ўз ҳолатидан ғофил.

Мазкур уч асар қаҳрамони ва идиллик дунё муносабатида уч хил позиция кўзга ташланади: “Галатепага қайтиш” асари қаҳрамони идиллик оламни ичкаридан кўради, ботинан ҳис этади. “Анойининг жайдари олмаси”да идиллик оламга параллел равишда “шаҳарлик ўғил” позицияси ҳам мавжуд. У аксар вазиятларда “фабрикалашган дунё ҳақиқати”ни тўғри деб ҳисоблайди. Идиллик ҳақиқатларга эса ҳар доим ҳам қўшилавермайди. Кетганидан кейин мавҳум пущаймонлик ҳиссини туйган бўлса ҳам, “қишлоқи” Рамазондан қутулганидан енгил тартади. Паҳлавон Даҳо идиллик дунёдан анчайин четда. Қишлоқ ҳаётини тарк этган кунидан эътиборан унга ирганиб қарайди. Бобо-ю момолари, отонаси эъзозлаган қадриятлар унинг учун турмушнинг “примитив” бир кўриниши, холос. Шу боис асар бошдан охир аччиқ иронияга қурилган. Қисса сўнгигда Паҳлавон Даҳо ниманидир илғагандек бўлади. Аммо эндиликда Даҳонинг оёғи ердан узилган эдики, буни ҳеч иккиланмай фожиавий яқун дейиш мумкин.

Шу ва шу каби ўзбек роман, қисса ва ҳикояларида идиллиявий насрга хос “мусофир ўғил”, “қишлоқдан чиққан зиёли”, “эл одами”, “халқдан чиққан одам”, оила, фарзанд, ўлим муаммолари ўз аксини топган.

Аслиятдан йироқлашиш жаҳон цивилизацияси билан параллел кечаётган ҳодиса. ХХI асрга келиб бу муаммо глобал миқёс касб этди.

Хулоса:

1. Идиллик талқин инсоният илк бадий тафаккури учун асос вазифасини ўтаган бўлиб, унинг илдизлари илоҳий китобларда баён этилган илк тарих, башариятнинг ибтидо паллаларида бўлиб ўтган реал воқеаларга бориб боғланади.

2. Бадий адабиётдаги идиллиявийлик дастлаб воқеабанд шеър (идиллик баллада), сўнг халқ қаҳрамонлик эпоси, халқона услубдаги қадимий ёзма лирика, роман тафаккуридан иборат тўрт муҳим босқичдан ташкил топган. Давр нуқтаи назаридан улкан кўламга эга.

3. Бадий адабиёт айнан идиллиявий талқин воситасида оила, табиат, инсонлараро муносабатларнинг асл илдизларига томон интилади.

4. Идиллиявий асар марказида асл ўзлиги, миллийлиги, соф табиатни излаётган, аждодлар анъанасини сақлаш йўлида изтироб чекаётган одам-парвар образи туради.

5. Соф идиллиявий талқинни намоён этувчи оила, ота-она, туғишганлар, муҳаббат, туғилиш, ўлим, меҳнат, ейиш-ичишга оид тасвирлар, шулар негизида келадиган қишлоқ, шаҳар, уй, тоғ, дала, яйлов, денгиз, дарё, анҳор, ариқ сингари бадий маконлар фақатгина идиллиявий тафаккур, идиллиявий фалсафа, идиллиявий хулоса билангина эстетик мазмун-моҳият касб этади.

6. Миллий адабиётларда идиллик асарларнинг мавжудлиги айтилган миллат вакилларининг аслиятдан йироқлашмаганидан далолат беради.

7. Идиллик роман эса, миллат ўтмиши, бугуни ва келажакни комплекс қамраб олиши нуқтаи назаридан ўта долзарбдир.

8. Умуман, дунёда битта бўлса ҳам оиласи томон интилаётган одам мавжуд экан, адабиёт идиллик талқиндан, унинг марказида турувчи идиллик одам образидан холи бўлмайди. Зотан идиллиявийлик, юқорида асослашга уринганимиздек, умумбашарий муаммодир.

¹ Қаранг: Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974; Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. – Т.: Ўқитувчи, 1979.

² Гарчи, С.Н.Крамер айти асар жанрини “поэма” деб кўрсатган бўлса ҳам, бу ўринда шартли “идиллик баллада” истилоҳини қўллаяпмиз. Асос шуки, ушбу манбада деҳқон ва чўпон турмушига оид кичик бир воқеа шеърини йўлда ҳикоя қилинади. Асар ўз поэтик мазмун қамрови, ифода услуби, композицияси, бадий пафоси нуқтаи назаридан поэмага тўғри келмайди (У.Ж.).

³ Крамер С.Н. История начинается в Шумере. – М.: Наука, 1991. – С. 114-115.

⁴ Крамер С.Н. Кўрсатилган асари. – С. 146-149.

⁵ Шу асар. – С. 149.

⁶ Бу далил қатор Шарҳ ёзма манбаларида, хусусан, Алишер Навоийга нисбат бериладиган “Пайкон рисоласи”да ҳам учрайди (У.Ж.).

⁷ Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи: Алоуддин Мансур. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б. 94.

⁸ Г.В.Ф.Гегель. Эстетика. Том третий. – М.: Искусство, 1971. – С. 333-434.

⁹ Г.В.Ф.Гегель. Эстетика. Том третий. – М.: Искусство, 1971. – С. 474-475.

¹⁰ Бахтин М. Романда замон ва хронотоп шакллари. Тарихий поэтикадан очерклар. Рус тилидан У.Жўрақулов таржимаси. – Т.: Akademnashr, 2015. – Б. 218-219.

¹¹ Шу асар. – Б. 219.

¹² Орипов А. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1996. – Б. 187.

¹³ Муҳаммад Дўст М. Галатепага қайтиш. – Т.: F.Фулом номидаги АСН., 1983. – Б. 15.

¹⁴ Шу асар. – Б. 237.